

תוכן העניינים

ט	תודות
1	מבוא
19	פרק ראשון אוטו/אמנציפציה
47	פרק שני מדינת יהודים לא־יהודית
89	פרק שלישי לא "מרכז רוחני" ולא "מדינה יהודית"
124	פרק רביעי מדינת לאומים יהודית
181	פרק חמישי מדינות יהודיות, מדינות לא־יהודיות
227	סיכום
239	ביבליוגרפיה
269	מפתח כללי

מבוא

א

במחצית השנייה של המאה העשרים התקבע דגם מדינת הלאום הריבונית והעצמאית בהוויה הבין-לאומית כביטוי האולטימטיבי והמוכן מאליו למימוש זכותו של הלאום להגדרה עצמית. על רקע זה התפתחה התפיסה התיאורטית, ששלטה בכיפה בתקופה זו בענף הידע הרב-תחומי הידוע בשם "תורות הלאומיות" (Theories of Nationalism). לפי תפיסה זו שאיפתן הטבעית והמוכנת מאליה של התנועות הלאומיות המציבות לעצמן יעדים מדיניים היא להגיע למצב של הלימה בין גבולות המדינה ללאום,¹ או בפשטות: להשיג ריבונות מלאה במדינת לאום. היטיב לנסח זאת ארנסט גלנר (Gellner), מגדולי חוקרי הלאומיות במאה שעברה, בהגדרתו המפורסמת למושג "לאומיות" שבה פתח את ספרו **לאומים ולאומיות** בשנת 1983: "לאומיות היא בראש ובראשונה עיקרון פוליטי הטוען, כי היחידה הפוליטית צריכה להיות חופפת ליחידה הלאומית".² ההשקפה הרואה במדינת הלאום את תמצית הממד הפוליטי הנורמטיבי של תנועה לאומית מודרנית, נהנתה במשך עשרות שנים מהגמוניה מחקרית בלתי מעורערת גם במחקר הציונות. בתחום ההיסטוריוגרפיה של הציונות, קבעה אחת מהמוסכמות המקובלות מאז 1948 כי יעדה הראשון במעלה של הציונות כתנועה לאומית-פוליטית היה להקים בארץ ישראל מדינת לאום ריבונית ועצמאית,³ לעתים בליווי

1 ראו למשל, Breuilly, *Nationalism and the State*, p. 3; Calhoun, *Nationalism*, pp. 4–5; Greenfeld, *Nationalism*, p. 3; Kedourie, *Nationalism*, p. 9; Smith, *Theories of Nationalism*, p. 21; אנדרסון, *קהיליות מדומיינות*, עמ' 36–37; הובסבאום, *לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה*, עמ' 33.

2 גלנר, *לאומים ולאומיות*, עמ' 15.

3 Heller, *The Zionist Idea*, p. 224; Halpern, *The Idea of the Jewish State*, p. 19 דינור, *במפנה הדורות*, עמ' 68; הרצברג, *הרעיון הציוני*, עמ' 1; אטינגר, "ייחודה של התנועה הלאומית היהודית", עמ' 20; ויטל, *המהפכה הציונית*, א, עמ' 7; כ"ץ, *לאומיות יהודית*, עמ' 5–6, 10; אבינרי, *הרעיון הציוני לגוונים*, עמ' 23–24, 251; קולת, "האם היישוב בארץ-ישראל הוא הגשמת הלאומיות היהודית?", עמ' 234; שמעוני,

הכרה מהוססת בכך שמטרה זו הייתה מלכתחילה מעורפלת ומעומעמת משהו.⁴

בדור האחרון המחקר התיאורטי על הלאומיות של הסוציולוגים, הפילוסופים של המשפט ואנשי מדע המדינה וחקר היחסים הבין-לאומיים, בוחן מחדש באורח מעמיק את נוסחתו של גלנר, וכן את הזיהוי בין "פוליטי" ל"מדינתי-לאומי" ב"תורות הלאומיות".⁵ בתוך כך ניכר במיוחד הערעור ההדרגתי של הטענה שהקישור בין דרישותיה הפוליטיות של הלאומיות ובין מדינת לאום הוא מובן מאליו, טבעי ונורמטיבי, ובאופן ספציפי יותר – של המגמה הדטרמיניסטית רבת השנים במדע המדינה לזהות בין ההגדרה העצמית הלאומית למדינת לאום. על פי מבקרי מגמה זו, שאחד הבולטים שבהם הוא איש מדע המדינה מייקל קיטינג (Keating), מדינת הלאום הריבונית כפי שאנו מכירים אותה מהמאה התשע-עשרה, היא רק דגם אפשרי אחד של מסגרת מארגנת למימוש דרישותיה הפוליטיות של קולקטיביות בעלת זהות לאומית. ככלל דרישות לאומיות הן צורה פוליטית דינמית הנתונה לעולם במצב של משא ומתן, של שינויים פנימיים ושל הסתגלות מחודשת למציאות שבה הנסיבות משתנות תדיר ולא כדוקטרינה קבועה מראש של עקרונות נוקשים. זאת ועוד, "מדינה" היא ארגון פוליטי תלוי הקשר היסטורי. סדר פוליטי יכול ללבוש צורות שונות, ולפיכך דרישות לאומיות של קבוצה והגדרה עצמית לאומית אינן בהכרח בחזקת חתירה למדינה עצמאית. אדרבה, תנועות לאומיות לא מעטות אינן מעוניינות במדינה הריכוזית במתכונתה המסורתית, אלא מבקשות ביטויים אחרים של הגדרה עצמית.⁶

ככל שהדברים נוגעים להיסטוריוגרפיה של הלאומיות המודרנית, ההשגות מן

האידאולוגיה הצינונית, עמ' 4-5; אנגל, "המסר הכפול", עמ' 75. גם אם לא כל ההיסטוריונים השתמשו במושג "מדינת לאום", אלא נקטו לשון פחות רשמית-משפטית כמו "מדינה יהודית", הם כיוונו לישות ריבונית שבה הרמיון בין המושגים "מדינה" ל"לאום" הוא מובן מאליו. זו התפיסה המקובלת של מדינת לאום בחקר היחסים הבין-לאומיים. ראו 6-7 Keating, *Plurinational Democracy*, pp. 6-7. חשוב מכך: במפורש או במשתמע כולם כיוונו למדינה שהוקמה ב-1948.

4 אלמוג, "עם לבדד ישכון" במציאות ובהיסטוריוגרפיה", עמ' 52.

5 Kymlicka, *Multicultural Citizenship*; Keating, *Nations Against the State*; Taylor, *Nationalism and Modernity*; Gans, *The Limits of Nationalism*; Brubaker, *Ethnicity without Groups*; Roshwald, *The Endurance of Nationalism*;

6 Keating, *Nations Against the State*, pp. 15-22; Idem, *Plurinational Democracy*, pp. 6-12, 22-28

הפרדיגמה הדטרמיניסטית הקושרת בין השאיפות הפוליטיות של קבוצה לאומית לרצון להקים מדינה "משלה" קדמו להתפתחויות הביקורתיות בנידון זה במדעי החברה. הדמות המרכזית שהרימה את התרומה המהותית והמקיפה להבנתנו את תולדות הלאומיות, תפיסות ההגדרה העצמית והדרישות הקולקטיביות הלאומיות בתקופה המודרנית, הוא ההיסטוריון הצ'כי הרגול מירוסלב הרוך (Hroch). סיפור ההתקבלות של מחקריו בעולם האקדמיה המערבי האנגלו-סקסי אינו נעדר מרכיב של אירוניה ועשוי ללמדנו על התעלמותו של עולם זה מן המתרחש מחוץ לגבולותיו הלשוניים, כפרט ובמיוחד בחצרו האחורית, מזרח אירופה ומרכזה. הרוך פרסם את שתי עבודותיו ההשוואתיות הראשונות והמקיפות בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת.⁷ מחקרים אלה, שנכתבו בצ'כית ובגרמנית, עסקו בתולדותיהן של לפחות שמונה תנועות לאומיות של לאומים אתניים נטולי מעמד שליט משל עצמם (וכהגדרתו: non-dominant nationalities) במרחב גיאוגרפי מרשים בהיקפו, שכלל את מזרח אירופה, מרכזה וצפונה: הלאומים הנורווגי, הצ'כי, האסטוני, הליטאי, הסלובקי, הפלמי והדנים של שלזוויג (Schleswig). באמצע שנות השמונים, כאשר העיבוד של שני חיבורים אלה תורגם לאנגלית ויצא לאור בהוצאת אוניברסיטת קמברידג',⁸ היה הרוך לחוקר מרכזי במסגרת תורות הלאומיות, למרות הסתייגותו מאופיו של ענף ידע זה הסובל, לדידו, מנטיית יתר לדיונים תיאורטיים על חשבונם של מחקרים אמפיריים.⁹ אכן, מה שמאפיין מעל לכול את מחקריו של הרוך הוא עומק הממד האמפירי, שאיננו בא בשום אופן על חשבון תוכנות קונצפטואליות של התמונה הכוללת והרחבה של תולדות הלאומיות. בהיותו היסטוריון חברתי ביסודו, הוא לא זנח את הממד האידיאולוגי ולא את הממד הפוליטי שבהתהוות הלאומיות המודרנית. הוא התמקד, בין השאר, בהרכב החברתי של הנהגותיהן של תנועות לאומיות שחקר, בדפוסי המעבר בין פעילות אינטלקטואלית של העילית המשכילה למעורבות ההמונים בכל תנועה, וביחס שבין תוכניותיהן ויעדיהן ובין השינויים הסוציו-פוליטיים במרחב המדיני של פעולתן. הרוך קבע במחקריו המאוחרים יותר, שבהם התחקה אחר התגבשות הדרישות הפוליטיות הלאומיות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים בקרב מספר גדול יותר של תנועות לאומיות, רובן ככולן אתניות, שפעלו בשטחי האימפריות הרומנובית, ההאבסבורגית והעות'מאנית, כי מרכיב החתירה

Hroch, *Die Vorkämpfer*; Idem, *Obrození malých evropských národů* 7

Idem, *Social Preconditions* 8

Idem, "From National Movement to the Fully-Formed Nation" 9

לעצמאות מדינית מלאה נעדר מהן כליל בתקופה המדוברת.¹⁰ במקום שבו מקובל היה במחקר לזהות מדינות לאום בדרך, הוא הבחין בשלוש רמות של יעדים פוליטיים: טיפוח הלשון והתרבות הלאומית הייחודית של הקיבוצים האתניים הלאומיים; השתתפות של נציגיהן במוסדות השלטון המחוזי והכלל-אימפריאלי; מיסודה של אוטונומיה טריטוריאלית בחבלי ארץ המוגדרים כמולדת ההיסטורית שלהם.¹¹ המשמעות המדינית של השגת שלושת יעדים אלה במלואם – אילו הושגו – הייתה ארגון מחדש של המסגרות האימפריאליות הקיימות במתכונת רב-לאומית המעגנת בתוכה מבחינה מוסדית שילוב מורכב של זיקות קיבוציות של קבוצות לאומיות שונות – תרבותיות, אתניות, טריטוריאליות – ולא פירוקן ליחידות חד-לאומיות.

הרוך הגיע לאחת ממסקנותיו האמפיריות המרכזיות בעקבות התבוננות ששילבה דינמיקות חברתיות פנימיות עם היבטים רעיוניים ומוסדיים של התוכניות והתביעות הפוליטיות של הקבוצות האתניות-לאומיות הכפופות לאימפריות המולטי-אתניות של fin-de-siècle (מפנה המאות). מסקנתו הייתה שהדרישות ה"צנועות", שמשמעותן קבלת אוטונומיה לאומית טריטוריאלית תוך כדי שימור מסגרת מדינית אימפריאלית רחבת ידיים על יסודות רב-לאומיים שוויוניים יותר, היו לעתים נחלתן של תנועות וקבוצות לאומיות חזקות למדי. הן הגיעו לשלב ההתפתחות השלישי והעליון על פי מודל ההתפתחות של התנועה הלאומית של הלאומים הבלתי-דומיננטיים שהוא גיבש: שלב ההתגייסות ההמונית לשורות התנועה.¹² כתוצאה מכך הוא הציג שתי תוכנות בעלות תוקף היסטוריוגרפי עקרוני.

ראשית, התנועות הלאומיות – דוגמת הצ'כית והרומנית באימפריה ההאבסבורגית או היוונית באימפריה העות'מאנית – שאפו תקופה ארוכה לפני 1914 לסוג התת-מדינתי של ההגדרה העצמית הלאומית מפני שהעריכו ששילוב מרחב אימפריאלי רחב ידיים עם אוטונומיה לאומית טריטוריאלית תואם את האינטרסים הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים של לאומיהן. לטענות המייחסות לתנועות הלאומיות במרחבים האימפריאליים – בוודאי בכל הנוגע למדינת האבסבורג, אך גם באימפריה העות'מאנית ואפילו ברוסיה הצארית – חתירה

Idem, "National Self-Determination"; Idem, *Comparative Studies* 10

Idem, "National Self-Determination", pp. 70–72 11

12 הרוך הבחין במחקריו בין שלושה שלבים בהתפתחותה של תנועה לאומית בקבוצה אתנית-לאומית הכפופה לשלטון אימפריאלי: (א) טיפוח עניין אקדמי עיוני בעבר ההיסטורי של הקבוצה; (ב) הסברה פטריוטית בהיקף הולך ומתרחב; (ג) התגייסות ההמונים לתנועה לאומית.

כמוסה מוסווית היטב למדינת לאום נפרדת אין אפוא על מה לסמוך מבחינה אמפירית.¹³ קביעתו זו נתמכת היטב על ידי מחקרים היסטוריים הממוקדים במקרי חקר ספציפיים על התנועות הלאומיות המסוימות באזורים הנדונים או על אחת האימפריות. מחקרים אלה מערערים על הפרשנויות הדטרמיניסטיות להתפרקות המרחב התלת-אימפריאלי במזרח אירופה, מרכזה ודרומה למדינות אתנוצנטריות קטנות יותר אחרי מלחמת העולם הראשונה.¹⁴

שנית, לאחר מלחמת העולם הראשונה (או לאחר מלחמת העולם השנייה, או אחרי התמוטטות הגוש הסובייטי) עלו שוב תביעות לאומיות של הקבוצות האתניות-לאומיות השונות באזורים שהיו נתונים בשלהי המאה התשע-עשרה תחת שלטון אימפריאלי. המימוש של דרישות אלה היה שונה בתכלית מכוונתן הראשונית של התנועות הלאומיות הרלוונטיות במהלך המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. עובדה זו אינה צריכה להשליך על אופני בחינתנו וניתוחנו את דפוסי הזהות, התרבות והפוליטיקה הלאומיים בתקופת האימפריות. אם למשל ידוע לנו שאחרי הסכמי ורסאי קמה במזרח-מרכז אירופה הרפובליקה הצ'כוסלובקית הראשונה (שאחרי 1989 התפרקה למדינות הלאום הצ'כית והסלובקית), אין לכך השפעה, על פי רוב, על הערכת היתכנותה הפוליטית של אופציית הזהות המוראבית בהקשר ההיסטורי הספציפי בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. יתרה מזאת, ידיעת התפתחויות מאוחרות אלה אינה אמורה למנוע מאיתנו לדון בכובד ראש, לדוגמה, בזהות המקומית המוראבית כאחת הדרישות בעלות המשקל שניצבו בפני בני הזמן, וכמבטאיה ותומכיה של אופציה זו כשחקנים פוליטיים רלוונטיים להבנת תולדות הלאומיות במרכז אירופה במפנה המאות.¹⁵

- Hroch, "National Self-Determination" 13
 Rudnytzky, "The Image of Austria", p. 253; Hassassian, *A.R.F.*, p. 10; Biondich, 14
 הבנות". לביקורת הפרשנות הדטרמיניסטית בראי פרדיגמת מדינת הלאום בנוגע להתפרקות האימפריות ההאבסבורגית, הרומנובית והעות'מאנית, ראו Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire*; Deák, "Comparing Apples and Pears", p. 239; Idem, "The Habsburg Empire"; Judson, *Guardians of the Nation*, pp. 7–8; Idem, *The Habsburg Empire*; Hagen, "The Russian Empire", pp. 59, 68; Keyder, "The Ottoman Empire"
- Hroch, *Comparative Studies*, pp. viii, 195–196 15

ב

המגמות הביקורתיות על התפיסות הטלאולוגיות של התפתחותה של תנועה לאומית מודרנית דרך הפריזמה של מדינת לאום לא פסחו על ההיסטוריוגרפיה של הלאומיות הציונית. חוקרים בולטים של הלאומיות היהודית והציונות הראו בעשור האחרון (ומעטים עוד לפני כן) כי השאיפה למדינת לאום לא הייתה מרכזית בתנועה הציונית לפני שנות הארבעים של המאה הקודמת. אולם למסקנה זו הגיעו רובם על סמך עיון בכתביו של דמויות שוליות יחסית בתולדות הציונות, דוגמת שמעון רבידוביץ', מרדכי קפלן, הנס קוהן ואוסקר ינובסקי, יוצאי הפועל הצעיר בקרב מפא"י, או ציונים ספרדים ובני עדות המזרח ילידי הארץ בתקופת המנדט.¹⁶ להוציא ישראל ברטל, אשר בחן מחדש היבטים תת-ריבוניים בתפיסתו הלאומית של דוד בן-גוריון בזמן מלחמת העולם הראשונה,¹⁷ איש מהמבקרים של פרדיגמת מדינת הלאום בחקר היסודות הפוליטיים של המחשבה והמעשה הציוניים לא עסק בצורה מעמיקה בתפיסות הריבוניות, ההגדרה העצמית והמדינה אצל האבות המייסדים.

לפיכך אין לתמוה שהתפיסה המקובלת של הרעיון המדיני הציוני, כאילו סופו הגזור מראש הוא מדינת הלאום היהודי כפי שאנו מכירים אותה אחרי 1948, מוסיפה להיות מרכזית ודומיננטית בענף המחקר הרב-תחומי המוכר בשנים האחרונות בשם "לימודי ישראל" בכלל, ובהיסטוריוגרפיה של הציונות בפרט. לפי תפיסה זו, בשולי האידיאולוגיה הציונית – בין שמדובר ב"עבודת ההווה" האוטונומיסטית ביסודה במזרח ובמרכז אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה, במהלכה ואחריה,¹⁸ באגורות "ברית שלום" ו"איחוד",¹⁹ או בהוגים לאומיים יהודים בארצות הברית אשר חיפשו נוסחאות מורכבות של לאומיות יהודית

16 Myers, *Between Jew and Arab*; Pianko, *Zionism and the Roads Not Taken*; Loeffler, "Between Zionism and Liberalism"; Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*, pp. 28–31; חזן, *מתינות*. ראו גם את מחקרו המוקדם יותר של עזרא מנדלסון על ציונות מזרח אירופה, שהדגיש כי בין שתי מלחמות העולם הדגם של מדינה דו-לאומית או רב-לאומית עלה בקנה אחד עם האינטרסים הפוליטיים של ציוני פולין: Mendelsohn, "Zionist Success and Zionist Failure", p. 172. למחקרים עדכניים על לאומיות הפזורה היהודית (Diaspora nationalism) ראו: Karlip, *The Tragedy of a Generation*; Rabinovitch, *Jewish Rights, National Rites*

17 ברטל, *קווק וברווי*, עמ' 152–169.

18 זילבר, *לאומיות שונה, אזרחות שווה!*

19 שומסקי, *בין פראג לירושלים*; הלר, *מ"ברית שלום" ל"איחוד"*.

במטרה לאזן את כפל הזיקות ללאומיות האזרחית האמריקנית ולציונות²⁰ – הייתה נסיגה ממודל מדינת הלאום. אולם ליבתה – כהשקפת העולם הפוליטית על עתידו הלאומי של העם היהודי ודמות הגדרתו העצמית בעולם המודרני – נותרה בנרטיב ההיסטורי הרווח מחויבת לשאיפה למדינת לאום ריבונית ונפרדת בבחינת הפרדיגמה הנורמטיבית של הקיום הלאומי היהודי הרצוי.

הטלאולוגיה של מדינת הלאום כיסוד בסיפר ה"מדיני" שבציונות בולטת במיוחד במחקרים אשר במידה זו או אחרת עומדים בסימן הפולמוס הממאן לדעוך בסוגיות של צדקת הציונות ומדינת ישראל, המוכר לעתים כפולמוס בין הציונים לפוסט-ציונים. בפולמוס זה, שבאקדמיה נוטלים בו חלק היסטוריונים וסוציולוגים, אנשי מדע המדינה וגיאוגרפים פוליטיים, פילוסופים ומשפטנים, משמש היחס בין ההווה (מדינת הלאום היהודי) לעבר (התנועה הלאומית הציונית) מרכיב מרכזי בטיעונו של כל אחד מן הצדדים היריבים. מצד אחד ניצבים המבקשים צידוק לקיומה של מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי, וטוענים כי היא מגלמת את מימוש שאיפותיה הפוליטיות הלגיטימיות של הציונות כתנועת השחרור הלאומי של העם היהודי. מנגד ניצבים המסתייגים ממשטרה של מדינת הלאום של ישראל, ורואים בו את פרי חתירתה העקיבה של הציונות, תנועה קולוניאליסטית ולאומנית, להשיג הגמוניה אתנית-לאומית יהודית בארץ ישראל. שני הצדדים בוויכוח חלוקים בסוגיית ההערכה האתית של הלאומיות הציונית, אך הם שותפים לדעה שיש זיקה אורגנית בין התנועה הלאומית הציונית של טרום המדינה ובין מדינת הלאום היהודי של 1948, ואף נותנים לדעה זו משנה תוקף.²¹

20 Pianko, "The True Liberalism of Zionism"; Loeffler, "Between Zionism and Liberalism"; שגב, "הרצל ותכנית באזל".

21 ראו למשל, Pappé, "The Square Circle", p. 43; Jamal, "Neo-Zionism and Palestine"; גביוון, "המדינה היהודית", עמ' 54; גלבר, "כתיבת תולדות הציונות", עמ' 86-87; זנר, **מתי ואיך הומצא העם היהודי?**, עמ' 268; יעקובסון ורובינשטיין, **ישראל ומשפחת העמים**, עמ' 132-133; יקירה, **פוסט-ציונות, פוסט-שואה**, עמ' 117. מאלף לראות כי אפילו חיים גנז, שספרו התיאורטי החשוב *The Limits of Nationalism* תרם לערעור הנוסחה הגלגלית מן ההיבט של פילוסופיית המשפט, מתקשה לראות את תולדות הרעיון הפוליטי הציוני שלא על דרך הטלאולוגיה של 1948. אף כי הוא נדרש לחלק מן התפיסות התת-מדינתיות והבין-מדינתיות של ההגדרה העצמית בציונות, אין הוא מבקש לדון בהן אלא במידה שהדבר משתלב בדיון בשאלת צדקתה של הציונות כתנועה היוצרת מדינת לאום: Gans, *A Just Zionism*, pp. 54, n. 4, 29-31, n. 10. ראו גם גנז, **תיאוריה פוליטית לעם היהודי**.

חשיבות רבה להבנת שורשי דטרמיניזם-מדינת-הלאום בחקר הציונות יש לעובדה כי ההיצמדות לדגם מדינת הלאום כתבנית הפרשנית העיקרית, שלא לומר הבלעדית, לתפיסת רעיונות ההגדרה העצמית הציונית, איננה תלויה בעמדה פרו-ציונית, אנטי-ציונית או פוסט-ציונית. אין זו תופעה שמקורותיה אידיאולוגיים כי אם מתודולוגיים, בדיוק כשם שההגמוניה המחקרית שממנה נהנתה הפרדיגמה הזאת בחקר ההגדרה העצמית והריבונות אצל תנועות לאומיות לא-יהודיות, לא נבעה בהכרח מיחס מוטע ללאומיות ספציפית זו או אחרת. מדובר באחד מביטויי המושג המוכר במדעי הרוח והחברה, "לאומיות מתודולוגית" (Methodological Nationalism). עיקרו: בשל עוצמתם הרבה של מושגים הקשורים ללאומיות בעיצובו של העולם הסובב הם משמשים כקטגוריות אנליטיות בסיסיות בחקר תופעות היסטוריות ואקטואליות שונות.²² למען הדיוק והבהירות המושגים מוטע להגדיר את גרסת הלאומיות המתודולוגית שלפנינו כ"מתודולוגיית מדינת הלאום".

אחד הגורמים העיקריים להתמדתה של מתודולוגיית מדינת הלאום בחקר היסודות המדיניים-פוליטיים של התנועה הציונית נעוץ במה שאפשר לכנות כאופיו היישובי-צנטרי של חלק ניכר מהמחקר ההיסטורי של הציונות. המחקר הזה מפגין חוסר עניין בולט בתולדות התנועות הלאומיות הלא-יהודיות בסביבת גידולו של הרעיון המדיני הציוני במזרח אירופה ובמרכזה, ונמנע מלנקוט גישה השוואתית שעשויה לתרום לבריור מחודש של התכנים המדיניים של המחשבה הציונית בהקשר ההיסטורי והמרחבי בן הזמן ולא בפרזימה משוללת אותו הקשר של מדינת הלאום היהודי המאוחרת.

לפני שנים אחדות באו לידי ביטוי מובהק ההתעלמות מגל הרוויזיה של המתודולוגיה של מדינת הלאום בחקר התנועות הלאומיות וההגדרה העצמית, וההעצמה הקיצונית של דטרמיניזם-מדינת-הלאום בתפיסת תולדות הממד הפוליטי של הציונות, בהיסטוריוגרפיה הציונית. היה זה בספרה עב הכרס של אניטה שפירא – ככירת ההיסטוריונים של הציונות בעולם וחוקרת יישובי-צנטרית מובהקת – בעל כותרת פרובוקטיבית למדי אפילו במונחי תפיסת הזיהוי המקובלת בין הציונות כתנועה לאומית לישראל כתוצר המדויק של

22 לדיון ביקורתי על תופעת הלאומיות המתודולוגית במדעי החברה, הרלוונטי גם למדעי הרוח, בפרט ככל שמדובר בתולדות תנועות לאומיות, ראו Wimmer and Glick Schiller, "Methodological Nationalism and Beyond"; Idem, "Methodological Nationalism and the Study of Migration". ראו גם Amelina, Nergiz, Faist and Glick Schiller (eds.), *Beyond Methodological Nationalism*

התכונות ותכנונה: **ככל עם ועם: ישראל 1881-2000**.²³ הכותרת, אל נכון, מעידה בעליל על מגמתו העקבית של הספר. הכוונה לטשטוש קונצפטואלי ופנומנולוגי מוחלט בין תקופת התנועה הלאומית הציונית לתקופת המדינה. הרי זה כאילו כל תקופת טרום המדינה בתולדות הציונות – בימי האימפריות שלפני מלחמת העולם הראשונה ובזמן המנדט הבריטי גם יחד – הייתה בבחינת תקופת ההיריון של התנועה, שנשאה ברחמה כל אותה העת את העובר של מדינת הלאום, אשר היה דומה להפליא לתינוק שנולד בה' באייר תש"ח, וישראל שמו. ספרה של שפירא משקף בצורה מאלפת ומוקצנת משהו את שלוש בעיותיו של הנרטיב המדינתי-לאומי של ההיסטוריה הפוליטית של הציונות.

בראש ובראשונה זהו כשל האנכרוניזם, השלכת המאוחר על המוקדם, מן הפגמים המחקריים שמוטב לה להיסטוריוגרפיה להישמר מהם מכל משמר. כתוצאה מכך אנו עדים לזיהוי מושגים ולצדם תופעות היסטוריות מוקדמות כמבשרים וכמשקפים במדויק את התופעות ההיסטוריות היותר מאוחרות, אשר היו לנחלת המציאות בהקשר היסטורי שונה ועקב נסיבות היסטוריות שלא היו בנמצא קודם לכן ושכני הזמן אף לא העלו על הדעת את היתכנותן.

הבעיה השנייה היא בבחינת צדו השני של מטבע האנכרוניזם. המתודולוגיה הדטרמיניסטית של מדינת הלאום נוטה לכודד בעבר התודעתי של התנועה הציונית מרכיבים שמצטיירים כמטרימי מדינת ישראל המוכרת לנו, אך מסננת מרכיבים שאינם כאלה. לעתים היא תותיר את אותם מרכיבים מחוץ לדיון המחקרי; לעתים היא תייצר דיכוטומיה בין מה שנראה כדפוסי המחשבה המדינתיים-לאומיים הנורמטיביים, המעלים לכאורה בקווי מתאר כלליים את מדינת 1948, ובין דפוסי מחשבה מדיניים שאינם תואמים את אותם קווי מתאר. בדרך זו מוצגות לא אחת תולדות הרעיון המדיני הציוני בעזרת פיצול מלאכותי בין מגמות ותפיסות שונות מהותית, כביכול, אלה מאלה. הכוונה למגמות המזוהות כשייכות למסלול "המדינה שבדרך", ולצדן אלה שאינן מזוהות ככאלה. אולם במבט מקרוב בהקשר ההיסטורי הרלוונטי אפשר שהדיכוטומיה הייתה מתבטלת מאליה לטובת ייצוג מורכב ורב-משמעי יותר של האידיאולוגיה הלאומית בעבר.

הבעיה השלישית היא שדרך המשקפיים הרטרופקטיביים של מדינת הלאום נעקרים פרקים בתולדות הרעיון הציוני מן ההקשר ההיסטורי הרחב של תולדות התנועות הלאומיות הלא-יהודיות שבשכנות להן התפתחה הציונות. ודוק: הכותרת הראשית של ספרה של שפירא היא **ככל עם ועם**. דא עקא, המחברת מתעלמת מסוגיית השאיפות והדרישות הלאומיות של "כל עם

ועם" בימי גיבושה של המחשבה הפוליטית הציונית במרכז אירופה ומזרחה. היא מניחה, כנראה, שכל התנועות הלאומיות שהיו משוללות הגדרה עצמית לאומית בימי ראשיתה והתפתחותה של הציונות כתנועה לאומית ביקשו, בעצם, את אותה הצורה של מימוש ההגדרה העצמית: מדינת הלאום העצמאי והריבוני.

למקרא ספרה של שפירא אפשר, אם כן, להתרשם בכירור מה גדול הפער בין חקר תולדות הרעיון הציוני בקרב הדמויות שאינן נכללות באיקונוגרפיה הציונית ובין המנהיגים הנמנים עם האבות המייסדים. הדיון בציונות מן הזן הלא-מדינתי, כהגדרת דוד מאיירס,²⁴ מפגין ערנות מובהקת להתפתחויות התיאורטיות העדכניות בחקר הלאומיות וההגדרה העצמית, נזהר מן הקריאה האנכרוניסטית של העבר התנועתי הציוני, ומטה אוזן קשבת לקולותיהן של התנועות הלאומיות הלא-יהודיות בנות זמנה של הציונות כתנועה לאומית. הדיון בציונות המדינית (political) או המדינתית (statist) קופא על השמרים מבחינה תיאורטית, מתודולוגית והיסטוריוגרפית גם יחד. פירוש הדבר הוא שהגיעה העת לבחון מחדש את תולדות המושגים "מדיני" ו"לאומי" בציונות מעבר לפריזמה של מדינת הלאום, ולהתמקד בנציגיו המובהקים של הזרם המרכזי בציונות.²⁵

ג

הפרק הראשון של הספר מוקדש למי שנחשב בהיסטוריוגרפיה הקיימת לראשון המנסחים את עקרון ההגדרה העצמית הטריטוריאלית בלאומיות היהודית המודרנית, מייסד "חיבת ציון", יהודה לייב פינסקר (1821-1891), ולטקסט הלאומי המדיני המכונן פרי עטו, **אוטואמנציפציה!** (ספטמבר 1882). ההסתכלות על הציונות המוקדמת ותפיסותיה המדיניות במשקפי מדינת הלאום מתאפיינת בפיצול וסינון של פרקים ושל מרכיבים של התמונה ההיסטורית בת תקופה. אותם הפרקים והמרכיבים הנראים כבעלי זיקה ברורה לנרטיב מדינת הלאום ניצבים במרכז התמונה ההיסטורית על חשבון הפרקים והמרכיבים נטולי הזיקה הברורה ממין זה. במקרה של פינסקר, תוצאתה של השפעה מפצלת זו הייתה פירוק של התפתחות תפיסותיו המדיניות לתקופת ה"אמנציפציה"

24 Myers, *Between Jew and Arab*, p. 15

25 בדומה לשלמה אבינרי גם אני מודע לקושי שבדיון על הדמויות המרכזיות בתולדות הציונות בלא התייחסות לחיים ויצמן. כמוהו גם אני סבור כי חרף מעמדו וחשיבותו כמדינאי, קשה לראות בוויצמן הוגה דעות בעל תרומה רבת ערך בתחום של מחשבה ואידאולוגיה פוליטית של הציונות. ראו אבינרי, *הרעיון הציוני לגווניו*, עמ' 10.

ותקופת ה"אוטואמנציפציה". לפי נרטיב זה, בעוד לפני "הסופות בנגב" (1881) וכתיבת אוטואמנציפציה! דגל פינסקר באמנציפציה אזרחית של היהודים ברוסיה הצארית על בסיס אינדיווידואלי ומתוך התכוונות לטמיעת היהודים בחברה הרוסית, הרי אחרי המפנה של 1881/82 הוא נטש את אידיאולוגיית האמנציפציה האזרחית לטובת האידיאולוגיה הלאומית הטריטוריאלית. זו האחרונה, שבאה לביטוי בחוברת אוטואמנציפציה!, נועדה על פי אותו נרטיב לספק ליהודי אירופה בכלל ויהודי רוסיה הצארית בפרט תחליף רעיוני למודל האמנציפציה האזרחית שלא היה תקף עוד בעיני פינסקר. התחליף, בדמותו של רעיון המולדת הטריטוריאלית, היה על פי ההיסטוריוגרפיה הציונית על פינסקר בבחינת מבשר מדינת הלאום כתכלית המדינית של הציונות.

תפיסה זו של דרכו של פינסקר אל האוטואמנציפציה! ושל תוכנה והקשרה, השתרשה בהיסטוריוגרפיה חרף העובדה שעד לפני כשני עשורים וחצי רוב רובם של כתבי פינסקר בעיתונות הרוסית-יהודית לא היו ידועים לחוקרים. לראשונה בחקר הציונות בוחן הפרק הראשון מחדש את אותה תפיסה היסטוריוגרפית לאור מקורות שזוהו כפרי עטו של פינסקר, ומגיע למסקנות שונות מהותית מן המקובל. בניגוד לדימוי המפוצל על דרכו הרעיונית לתחנת ה"אמנציפציה/התבוללות" (זו הנותרת מחוץ לפרדיגמת מדינת הלאום) ותחנת ה"אוטואמנציפציה/לאומיות" (זו המטרימה את מדינת הלאום), לפנינו התפתחות מדורגת ומורכבת של תפיסה אשר אינה עולה בקנה אחד עם הפרדיגמה של מדינת הלאום. פינסקר פיתח, לראשונה בתולדות הלאומיות היהודית המודרנית, תפיסה רב-לאומית של אזרחות מתוך התבוננות מעמיקה במצב העניינים האתני-לאומי ברוסיה הצארית שבה נולד ובאוסטריה ההאבסבורגית השכנה שבה גילה עניין מיוחד. הוא היה נאמן לתפיסה זו לאורך כל הקריירה האינטלקטואלית והציבורית שלו. במרכזו עמד, על דרך ההיקש מעקרון ההפרדה בין דת למדינה בשיח הליברלי המערבי, עקרון ההפרדה בין לאום (אתני) לארץ (מדינה, אימפריה). יישומה (המיוחל בעיניו) באימפריה הרוסית היה מאפשר ליהודים לזכות באמנציפציה אזרחית משודרגת כפרטים וכבני קולקטיביות אתנית-לאומית מוכרת גם יחד, בדומה למה שיזכו יתר האזרחים בני קבוצות אתניות-לאומיות שונות.

לפני 1881 קיווה פינסקר לקדם תפיסה זו תוך כדי התרכזות במאבק על זכויות האזרח והלאום ("השבט", כלשונו) של היהודים בארצות מושבם. אולם לאחר "הסופות בנגב", ובתגובה לעליית האנטישמיות המודרנית באירופה, הוא גיבש את רעיון המולדת הלאומית המדינית לתיקון מהלך האמנציפציה של היהודים בפזורה ברוח אותה תפיסה רב-לאומית של האזרחות שפיתח. מעבר חלק מיהודי התפוצות לישות פוליטית-טריטוריאלית מוכרת אמור היה, לפי פינסקר,

להפוך את היהודים הנשארים במרחבים מולטי־אתניים אימפריאליים לדומים לשכניהם, שגם אצל רבים מהם ההווה הלאומית הייתה חצויה בין "מולדת" ל"דיאספורה", ובכך לסייע במאבק על שוויון הזכויות האזרחי־אינדיווידואלי והלאומי־קולקטיבי. מחויבותו לאוטו־אמנציפציה ולמודל האזרחות הרב־לאומית הייתה אפשרית רק במדינה שמפרידה בין לאומיות פרטיקולרית לריבונות שלטונית־אזרחית. על רקע זה אבקש להסביר את תפיסתו התת־מדינתית (sub-statist) ביחס לזיקתה המדינית־משפטית של הטריטוריה היהודית המיועדת – סוגיה מרכזית למדי, אשר עקב ההנחה שמדובר ברעיון מדינת הלאום העצמאי בצורתו העוברית לא זכתה עד כה לעיון מחקרי משיביע רצון.

תפיסת ההגדרה העצמית והמדינה בציונות ההרצליאנית, העומדת במוקד העיון בפרק השני של הספר, סובלת גם היא במובהק מליקויי הייצוג הרטרופקטיבי בראי הפרדיגמה של מדינת הלאום המאוחרת. במושג "הרצל חוזה המדינה", הרווח לא רק בשיח הציבורי הישראלי אלא גם בשיח האקדמי, יש יותר מקורטוב של הטיה אנכרוניסטית הגורמת גם כאן, כמו במקרה של פינסקר, לדיכטומיות מלאכותיות ולהתעלמות ממרכיבי תפיסה אחרים לטובת הדגשת יתר מבודדת וסלקטיבית של מרכיבים אחרים.

ראשית, הדבר בא לכיטוי בהנגדה מתמדת בין שני מסמכי היסוד של הציונות המדינית של תיאודור הרצל (1860–1904) – החוברת **מדינת היהודים** (1896) והרומן **אלטנוילנד** (1902). בעוד **מדינת היהודים**, שבה עשה הרצל שימוש מפורש במושג "מדינה" והציג את עקרון ההגדרה העצמית הלאומית ליהודים באשר הוא, נתפסת כתמונה המוקדמת המובהקת של מדינת הלאום היהודי כפי שהיא מוכרת לנו מאמצע המאה שעברה, הרי שבאלטנוילנד, שבו מודגש האופי התת־ריבונותי של הישות הסוציו־פוליטית הארץ־ישראלית, מקובל לראות סוג של ניסוי אינטלקטואלי פוסט־לאומי. ההנגדה המקובלת הזאת מלאכותית לא פחות מהייצוג המפוצל של דרכו ותפיסתו של פינסקר בבחינת "אוטואמנציפציה" מול "אמנציפציה". זאת בראש ובראשונה משום שאין לתפוס את הוראת המושג "מדינה" בפיו של הרצל במשמעותו המקובלת כמדינת לאום עצמאית למן המחצית השנייה של המאה הקודמת. הרצל פיתח את השקפתו המדינית על רקע התנועות הלאומיות של שכני היהודים באוסטרו־הונגריה ההאבסבורגית בהוראה שהייתה, לאמיתו של דבר, הוראה תת־מדינתית מובהקת: במובן של מחוז טריטוריאלי אוטונומי במסגרת אימפריאלית קיימת. נוכח ההקשר המרחבי וההיסטורי הקונקרטי, התמונה המפוצלת של המחשבה המדינית ההרצליאנית תתחלף כאן בתמונה בעלת קוהרנטיות פנימית, שתשקף נאמנה את דפוסי החשיבה המדינית ומושגי ההגדרה העצמית שרווחו במרכז ובמזרח־מרכז אירופה בזמנו של הרצל.